

РАЗГОВОРЪТ И НЕГОВИЯТ ГЛОБАЛЕН ЛИНГВИСТИЧЕН МОДЕЛ

Към най-естествената, най-масовата форма на езиковото ни съществуване – разговора – човекът проявява интерес от дълбока древност. Отначало източник на този интерес са практическите потребности на ежедневието: постигане на успех в спора, в публичните словесни изяви, в проповедта; формиране на умения у лекаря да беседа с пациента, без да вреди на здравето му, лекуване и провеждане на терапия чрез разговор; успешни дипломатически и бизнесконтакти; ефективност на следствените действия, на медийните изяви, на педагогическото общуване и мн. др.* Интересът на фундаменталната наука към разговора се появява значително по-късно – едва в началото на нашия век. В много страни (Германия, Франция, Съединените щати, Русия, Италия, Япония, в това число и България), разговорът бива изучаван в различни аспекти с методите на различни научни дисциплини: логика, психология, философия и социология, семиотика, кибернетика и информатика, изкуствознание и културология и мн. др. Тази широка и вече добре развита интердисципли-

* Плод на този изследователски интерес към разговора е появата на различни приложни дисциплини, които успешно се развиват и в наши дни, а именно: изкуството за водене на беседа, спор, развивано още в древна Гърция под названието *диалектика*; *риториката*; *омилетиката* – богословската дисциплина, запознаваща бъдещите духовници с тайните на проповедническото изкуство; *деонтологията* (от гр. *deon* – род. п. *deontos* – задължение, *дълг* + *логия*) – учението за юридическите, професионалните и моралните задължения и правилата за поведение на медицинския работник най-вече по отношение на болния; *психотерапията* въобще и в частност – *разговорната* и *груповата терапия* (система от лечебни техники, които дават възможност на пациента в диалог с терапевта да се освободи от обременяващите го предишни преживявания [Речник на психолога 1989: 480-482]; *криминалистиката* – особено в онази нейна част, която запознава с тактиката на разпита и мн. др. За всичко това вж. по-подробно [Йотов 1994: 12-18].

нарна изследователска област има свои световни центрове, специализирани научни списания, международни организации. Но колкото и парадоксално да е, тя няма свое име. Би било уместно тя да бъде назована с името, което предложи още преди години (но с по-тясно значение) известният руски лингвист – изследвач на разговорната реч – Ю. М. Скребньов. Това название е Колоквиалистика (от лат. *colloquium* – *разговор, беседа*).

Сред колоквиалистичните дисциплини още от самото начало заства и лингвистиката. От знаковото пространство на разговора тя отделя свой предмет на изследване. Това са процесите на неговото формообразуване в широк смисъл на думата, т. е. процесите, поражащи както външната, така и вътрешната знакова форма на разговора, на неговия съдържателен план. Своето интензивно развитие тези лингвистични изследвания бележат през втората половина на нашия век. А днес те вече формират самостоятелно изследователско направление. По своята широта, по обилието на знания, по значимост за развитието на езиковедската наука това направление е съпоставимо, струва ми се, с психо-, социо-, етнолингвистиката, с лингвистиката на текста*. Ето защо е необходимо и то да бъде назовано със свое име, например "колоквиална лингвистика".

Развитието на колоквиалната лингвистика досега показва, че тя се отнася към обекта си – разговора – най-вече като към *емпиричен материал*. От разговора специалистите-колоквиалисти извличат единиците на езиковата ѝ система, установяват правилата за съчетаването им в по-сложни построения; формулират изискванията на тяхната граматична правилност, на разговорните стилистични норми.

През последните две десетилетия под влияние на идеите на новото текстолингвистично направление речевият материал на разговора започва все повече да се изучава като *словесна тъкан*. Отделят се различни по обем съставки (реплики и репликови единства, номинативни и темо-рематични вериги и др.).

Само в едно отношение разговорът все още е слабо изследван от страна на лингвистиката, а именно – като цялостен дискурс, изграден по свои глобални образци – образци за развитие на темите, ком-

* Сведения за развитието на изследователския процес в тази научна област (главно с оглед на руския език) читателят може да намери в [Шведова 1968: 3-26], [Сиротина 1974: 6-14], [Йотов 1981 и др.], [Земская 1988: 5-19].

позиционни схеми, жанрови форми и др. И тук именно се сблъскваме с поредния парадокс. Свидетели сме на интензивно развитие в две посоки – на текстолингвистичното направление, от една страна, а от друга – на изследванията в областта на колоквиалната лингвистика. Странното обаче е, че в зоната на тяхното пресичане, т. е. при изследването на разговора в глобален план – като цялостно изграден дискурс, изследователският процес от години бележи застой. Задържат го различни фактори, най-важният от които, струва ни се, е следният. При изследване на разговора като цялостен дискурс лингвистът използва общонаучни представи за обекта, система от понятия, методи и описателна техника, създадени и използвани при проучване на писмения текст. Подобен подход се мотивира така. Щом езиците на двете страни на общуване – устно-разговорната и писмено-кодифицираната – са генетично близки, вероятно техните дискурси са типологично сходни. Оттук и възможността да бъдат описвани с научния апарат на единия обект (процесите на формообразуване в другия обект). Обаче резултатите от многогодишното прилагане на дадения подход показват, че тези генетично близки знакови произведения (често смятани за произведения на един и същ език) изграждат своите форми (вътрешни и външни, от изреченията до образците за строеж на цялостния дискурс) по съвършено различен начин: от разнороден материал, в различни условия, с разнотипни правила. Очевидно несъответствието между уникалните свойства на разговорния дискурс и ограничените възможности на текстолингвистичната теория като метаязык, обясняващ тези свойства, е факторът, който прави изследването на разговора като писмен текст не особено перспективно, опитите за такива изследвания – спорадични, а постигнатите резултати – твърде скромни. Посоченото несъответствие поражда също така *проблемна ситуация* – потребност за намиране на нови пътища за глобално лингвистично моделиране на разговора. Опит за подобно "разузнаване" представлява вече споменатото наше изследване*. Ето съвсем накратко основните резултати на това изследване.

* Резултатите от това изследване са отразени в нашия труд "Разговорът и неговият глобален лингвистичен модел" (1994). С основните положения на този труд читателят може да се запознае още от следните публикации на автора му [Йотов 1991, 1991а, 1991б, 1993, 1994 и др.]. Предстои отпечатването му като отделна монография.

Цел на изследването – формиране (като възможна алтернатива) на цялостна представа за строевите характеристики на колоквиалния дискурс. Такава представа, която по-точно, отколкото представянето на разговора като текст, би отразила специфичните, уникалните свойства на този дискурс.

При постигане на целта са решавани *две основни задачи*. Първата от тях: с помощта на *феноменологичен анализ* на емпиричните данни – установяване на основните характеристики на колоквиалния дискурс като цялостна знакова форма – характеристики, значими за неговото глобално лингвистично моделиране.

Втората задача: със средствата на *методологическия анализ* откриване на пътища, начини и средства за цялостно лингвистично описание на феномен с посочените конструктивни свойства. Ето какви особености бяха открити в процеса на феноменологичния анализ.

1. Колоквиалният семиозис има *многоканален* характер. В него участва не само словото, но и жестомимичните знаци, шпациалните и дактилните сигнали, дори изразителната страна и практическите действия, извършвани по време на разговор. Всички те заедно формират пъстрата знакова тъкан на колоквиалния дискурс.

Но оттук са и трудностите: как да бъде описана посочената разноезична цялост? Известно е, че дескриптивният апарат на лингвистиката е създаден за описване само на вербалната страна на дискурса. Ако това описание бъде просто допълнено с данни за невербалните знаци, подобна еkleктика би влязла в противоречие с изискванията на методологията за единни принципи на научното изследване. За съжаление именно така постъпват по-голяма част от изследвачите, решили да включат в описанието на разговора и данни за невербалната му страна.

2. Като важни съставки на знаковата тъкан на разговора функционират още информационно-семиотичните потоци на *вътрешната реч* и *мисленето*, *емоционално-волевите импулси на всеки от събеседниците* в момента на общуване. Съвкупността от подобни знакови прояви формира вътрешната страна на дискурса, т. е. разговора на всеки от събеседниците със самия себе си. Последователността от тези прояви се преплита с потоците на външните знакови прояви. Последните формират външната страна на разговора, т. е. разговора между събеседниците. От знаковата тъкан на външния и

вътрешния разговор се изгражда тоталността на колоквиалния дискурс, неговата цялостна форма.

Но как да наблюдаваме информационно-семиотичните процеси, които протичат във вътрешния свят на човека? Как да бъде описана тази вътрешна страна на дискурса с дескриптивните средства на лингвистиката?

3. Колоквиалният дискурс не е статичен носител на информация, какъвто е писменият текст. Той протича, "извършва се", както би се изразил Л. В. Виготски. Него го съставят не сегменти, а жизнени цикли. Последните се раждат, съзряват и изчезват безвъзвратно, като оставят в паметта на участниците в разговора, върху хартия или магнетофонна лента свои следи. Тези именно косвени данни, а не пълноценен текст имат в свое разпореждане езиковедите при глобалното лингвистично моделиране на разговора.

Но оттук и проблемът: как да бъде описан строежът на този мигновено изпаряващ се поток само по косвени данни – т. е. по магнетофонни записи на разговори или по техните художественолитературни имитации.

4. Колоквиалният дискурс не е продукт за многократно използване, не е текстов консервант (терминът е на Абрахам Мол [Мол, 1973]). Природата на този дискурс има полеви характер. Подобно на физическото поле информационно-семиотичното поле на разговора се поражда от взаимодействието на сили, силите на разнородните знакови прояви. Полето на разговора представлява специфична форма за съществуване на социума – групата и личността – система с безкрайно число степени на свобода, с типични релативи, квантови свойства. Източници на взаимодействиящите знакови прояви, пораждащи полето на разговора, са органите на вътрешноречевата и жестомимичната активност, а също така социокултурните "органи" на човешката психика. В съответствие с ролите, които последните изпълняват в процеса на вътрешния разговор, тези скрити "събеседници" и техните мълчаливи гласове могат да бъдат назовани условно така: Информаторът, Коментаторът, Стратегът, Гласът на съвестта, на Изкусителя, на Критика и Клакьора и мн. др. Но как да бъде описан строежът на полето в условията на разговора с езика на лингвистиката? Та нали и досега нейната теория бива сковавана от строгия детерминизъм на нютоновския стил на мислене, несъвместим със стила на Айнщановия релативизъм.

5. Колоквиалният дискурс не се формира по правила, въвеждани отвън. В основата на неговия строеж е принципът на *самоорганизацията*, противоречивото движение между реда и безредиято, между повторението и импровизацията. Но как да бъдат представени размитите очертания на структурните образци на живия разговор, когато при описание на закономерните зависимости между частите на цялото съвременната лингвистична теория изисква от изследвача стройни формулировки?

6. Формирайки се под въздействие на тенденции, характерни за хаотичните процеси, колоквиалният дискурс организира знаковия материал **не** около един център – личността на автора му (както това става при строеж на писмения текст). Принципът за интеграция на материала в колоквиалния дискурс е *полицентричен*. Това знаково произведение има множество съавтори, множество въздействащи помежду си гледни точки, сложен информационен контрапункт, напомнящ взаимното въздействие между системата в ансамбъл от "възможни светове". И тази феноменологична особеност изисква преминаване отвъд пределите на научната парадигма на съвременната текстолингвистика.

Отговорите на въпросите, възникнали в хода на феноменологичния анализ, са потърсени при решаване на втората, *методологическа* задача на изследването. На този етап от работата се определя кръгът от конструктивни идеи, сочещи пътищата и начините за описание на колоквиалния дискурс като цялостен семиотичен обект – парадоксално устроен, функционално непредсказуем. Накратко тези идеи могат да бъдат представени така.

За да бъде ориентиран наблюдаваният обект към гледната точка на лингвиста, тоталността на разнородни знакови прояви (словесни, жестомимични и др.) бива преобразувана в еднородна репликова тъкан. В нейния състав се включват не само същинските реплики (външната реч на събеседниците), но и словесните заместители на невербалните знакови прояви, в това число и вътрешните гласове на участниците в разговора. Тези вторични квазиреплики се появяват при превод с езика на словото на смисъла и посланията, които носят в себе си невербалните комуникативни действия.

Както беше вече подчертано, лингвистът е принуден да описва колоквиалния дискурс не "от натура", а по негови реконструирани

подобия. Затова глобалното лингвистично описание на дискурса ние строим не като непосредствен образ на реалността, а като познавателен механизъм, подобен на идеалния тип на Макс Вебер. Неговата функция е да служи за еталон, т. е. да спомага за систематизацията на конкретните разговори, като тези разговори се съотнасят с определени идеализирани представи за строежа на типичния разговор.

При създаване на такъв еталон ние използваме метода на *типологичната аналогия*. Уникалните конструктивни свойства на слабо изучения обект – колоквиалния дискурс, биват опознавани чрез съпоставка с друг, подобен по строеж и вече добре изучен семиотичен обект.

Според нас един такъв подходящ за съпоставка обект представлява **изразителната форма на музикалното произведение**. Генетически този обект стои твърде далеч от разговорния дискурс, но в типологично отношение те са много близки. Подобно на разговора формата на музицирането е динамична, летлива и многогласна. Тя не протича механично, а се "преражда" в жизнения цикъл на сегашния момент. Този цикъл се развива едновременно по хоризонтал (последователната смяна на съставлящи го цикли), по вертикал (едновременно и неедновременно поява на тези цикли) и по диагонал (глобалния ефект от взаимодействието на циклите). И тук, както при разговора, времето, в което се развива формата, има абсолютни и относителни стойности. И накрая, а това е най-важното, формата на музикалното произведение разполага със специализиран дескриптивен апарат. Това е системата от понятия и методи на *музикалния анализ*. Този именно метаезик ние използваме като прототип при създаване на специализирана система от работни понятия за описание на колоквиалния дискурс. Особено полезни в това отношение се оказват идеите и средствата за описание, отнасящи се до теорията и практиката на музикалната импровизация, в частност импровизацията в стил *free jazz* (свободен джаз).

Връзката на тази форма за изразяване и формата на разговора не е случайна. Известно е, че при изворите на джазовото музициране се намира народната музика, а природните корени на последната лежат в ежедневноста реч, в живия разговор. Доказателства за това ни дава нашата устно-разговорна практика, която и до ден днешен възпроизвежда някои смесени форми на говорно-вокална дейност,

напр. говор с плач, преминаващ в оплакване; клетви и закани – във войнствени напеви; публични обръщения – в мелодизирани речитативи и др. под.* Типологичната близост на разговора с формите на народно и джазово музициране се обуславя от тяхната обща синергетична (стихийна) природа. Това дава възможност при описание на процесите на импровизация в живия разговор да бъде използван *принципът на макама*. Става дума за принцип на музициране, при който изпълнителят-творец в съответствие със своите интерпретаторски умения, настроения, вкусове и др. под. постоянно възпроизвежда (съзнателно или несъзнателно) мелодията, като всеки път по време на изпълнение поражда все нови и нови нейни варианти. Очевидно по подобен начин функционира импровизаторският механизъм на живия разговор – природния корен на посочените изпълнителско-творчески процеси**. При анализа на материала бе установено, че участниците в разговора често повтарят познат информационен материал (напр. характерни за дадени условия теми, схеми на тяхното развитие, думи и изрази, цели реплики, изразителни движения). Но при тези повторения те постоянно изменят информационния материал, като се стремят колкото се може по-остроумно, необичайно и уместно да изграждат своята "партия" в ансамбъла от събеседници. Това се отнася не само за шеговитите разговори, за различните видове "езикови игри", но така също за всяка друга форма на разговор, дори за градските стереотипи (обмяна на реплики на улицата, в магазина и др. под.). В рамките на нашето проучване специално са изследвани импровизаторските способности на участници в непосредствено устно общуване върху материал от магнетофонните записи на индивидуални варианти на два разговорни макама (при намиране на човек по адрес и при разговорите в магазин). Бяха установени общи тенденции в изменението на темата, композицията на дискурса, в изграждане на диалогичните единства, колоквиалния период и даже на отделната реплика. Резултатите от анализа подсказват един общ извод: отделните етапи в развитието на цялостната форма на разговора допускат различни степени на импровизаторската сво-

* Интересни сведения за подобни явления съдържа монографията [Захаријева 1977].

** За характерните черти на музицирането в стил "free jazz" и за принципа на макама като основен фактор на музикалната импровизация в рамките на народното творчество и джаза вж. [Гонда 1975: 260-262].

бода. Те са приблизително такива, каквито забелязваме в шахматната игра. Най-слабо участниците импровизират в "дебюта" и в "енд-шпила", а най-големи възможности в тази насока открива средната част на цикъла. За целите на по-точното описание на случаите беше изработен специален графичен начин за представяне процесите на колоквиалната импровизация – макама на разговора и неговите индивидуални варианти. За образци бяха използвани идеи, подсказани от теорията и практиката на музикалната импровизация. Графичното представяне съдържа две части. С помощта на партитурен запис и легенда към него биват въвеждани стабилните компоненти на макама, а с помощта на дешифровка на записите, от които са извлечени стабилните компоненти, се въвеждат варианти (импровизациите върху макама).

Как по-конкретно изглежда през призмата на еталона за типологична съпоставка, т. е. върху динамичната стихийно организирана музикална форма от импровизационен тип – строежа на нейното конструктивно подобие – формата на колоквиалния дискурс? Какви равнища за строеж на дискурса могат да бъдат отделени? Какви са единиците на тези равнища? От какви непосредствени съставки (елементи) се изграждат единиците? Към каква система от глобални образци – структурни, жанрови, стилови, композиционни и др. може да бъде сведено многообразието от форми на колоквиалния дискурс?

На тези, а и на редица други въпроси се опитваме да отговорим в цитирания вече труд [Йотов 1994]. Върху същия материал са изградени двата спецкурса, които провеждаме със студентите от Софийския университет "Св. Климент Охридски", а именно: "Хомо колоквиаленс" или разговарящият човек: щрихи към неговия езиковедски портрет" и "Увод в колоквиалната лингвистика".

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Гонда, 1985: Я. Гонда. Джаз – история, теория, практика. С., 260-262.
Захариева, 1977: С. Захариева. Ранни форми на музикално-поетическа организация в българския фолклор. С.
Земская, 1988: Е. Я. Земская. Городская устная речь и задачи ее изучения. – Разновидности городской устной речи. М., 5-44.

Йотов, 1981: Цв. Йотов. Изследователският процес в областта на руската разговорна реч: история, съвременно състояние, перспективи. – Съпоставително езикознание, VI, кн. 1, с. 77-90.

Йотов, 1990: Цв. Йотов. Лингвистика одновременного говорения. С., с. 198.

Йотов, 1990: Цв. Йотов. Тотальность текста непосредственного общения и ее фактура. – Болгарская русистика, кн. 2, 10-13.

Йотов, 1991: Цв. Йотов. Пространство на българския устно-разговорен текст и текстът на това пространство като обект и предмет на лингвистично изследване. – Проблеми на българската разговорна реч. Велико Търново, 38-43.

Йотов, 1993: Цв. Йотов. Форма выражения эмоциональных отношений в текстах непосредственного общения русских и болгар: строение и функционирование форм, методы их сопоставительного описания. – Съпоставително езикознание, XVIII, кн. 3-4, 126-132.

Йотов, 1994: Цв. Йотов. Разговорът и неговият глобален лингвистичен модел. Докторска дисертация. С., 612 маш. стр.

Йотов, 1993: Цв. Йотов. Има ли в разговорната реч реч на разговора? (За резултатите от един сондаж в масовия комуникативен опит). – Проблеми на социолингвистиката, IV. Материали от IV конференция по социолингвистика, С., 09. 09. – 12. 09. 1993 г. С., 150-153.

Моль, 1973: А. Моль. Социодинамика культуры. М., 286-292.

Речник по психология. Превод от немски. С.

Русская разговорная речь. Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис. Отв. ред. Е. А. Земская. М.

Сиротинина, 1974: О. Б. Сиротинина. Современная разговорная речь и ее особенности. М.

Шведова, 1968: Н. Ю. Шведова. Синтаксис русской разговорной речи. М.